

İBNÜ'L-EZRAK VE ESERİ “MEYYÂFÂRİKÎN VE ÂMÎD TARİHİ” ÜZERİNE TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR IŞIĞINDA BİR DEĞERLENDİRME¹

Ercan GÜMÜŞ
Mardin Artuklu Üniversitesi

Özet:

Hicri 510-577/ Miladi 1117-1181 yılları arasında yaşamış ve tam adı “Ahmed b. Yusuf b. Ali b. Ezrak” olan İbnü'l-Ezrak, bugünkü Diyarbakır ilinin Silvan ilçesinde yaşamıştır. Memleketini ve tarih ilmini çok sevdiğini eserinden öğrendiğimiz İbnü'l-Ezrak, bu motivasyon ile “Tarihü'l Meyyafarikîn ve Âmid”i kaleme almıştır.

Eser XII. yüzyıla kadar olan bölge tarihi için eşsiz bir kaynaktır. Bizzat gözlemlerine ve kendinden önce eser veren İslam tarihçileri ve coğrafyacılara dayanan İbnü'l-Ezrak, eserini kimseye sunma gayreti içinde olmamıştır. Bu özellik esere ayrıca kıymet katmaktadır.

Eserin “Mervaniler” ve “Artuklular” bölümü Türkçe'ye çevrilmiş olup diğer bölümleri çevrilmeyi beklemektedir.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikîn, Amid, Mervaniler, Artuklular.

AN APPRAISEMENT ON IBNU'L-EZRAK AND HIS WORK "MAYYAFARKIN AND AMID HISTORY" IN THE LIGHT OF THE STUDIES MADE IN TURKEY

Abstract:

Ibnu'l-Ezrak whose full name was Ahmed bin Yusuf bin Ali bin Ezrak lived in Silvan the town of Diyarbakır between 1117-1181 according to the Gregorian Calendar and between 510-577 in Muslim Calendar.

Ibnu'l-Ezrak from whose work we conclude from that he loved history and his country wrote Tarih'ul Meyyafarikîn ve Amid.

The work had been an unequalled resource for the history of the region until the 12th century. He based his work on observation and the previous İslam historians and geographers but he didn't intend to present his work to anybody, which makes the work more valuable.

¹ Bu makalenin özeti 25-27 Nisan 2008 tarihinde “Uluslararası Silvan Sempozyumu” nda bildiri olarak sunulmuştur.

The parts of Mervani and Artuklu of the work has been translated into Turkish but the work has not been translated into Turkish as a whole. The translation of the (work) has been ignored.

Key Words: Ibnu'l-Ezrak, Mayyafarkin, Amid, Marvanids, Artuqids.

Giriş:

Tarihçi, tarihi olay ve olguları kurgulayıp nakledeken kaynaklara dayanır. Naklettiği ya da kurguladığı anlatısını elinde bulunan kaynaklar üzerine bina eder. Kaynakların çeşitliliği ve güvenilirliği nakledilen ya da anlatılan olay ve olguların varlığını ve doğruluğunu sağlamlaştırır, duruma göre tartışılmaz ya da daha az tartışılır bir zemine oturtur.

Yukarıda bahsedilen durumdan hareketle, bahsedilenin tersine, kaynakların yetersizliği nakledilen olay ve olguyu tartışılır bir zemine oturtur. Bu açıdan değerlendirme yapıldığında görülür ki günümüze en yakın olaylar kaynakların zenginliği ve ulaşılabilirliği itibariyle daha bilimsel iken, geçmişe doğru gidildiğinde bu durum daha da etkisizleşir ve bilimsel araçlardan daha az faydalanarak tahmini bir şekil alır. Belki burada eskiçağ ve ilkçağ üzerine yapılan araştırmaların kaynak sıkıntısı örnek olarak sunulabilir. Örnekten hareketle elindeki somut bir bulguyu-çoğu zaman arkeolojik bir bulgu- tahminlere dayanarak olay veya olgu kurmacasına giden bir tarihçi ile 20. yüzyıl görsel ve yazılı kaynaklarına sahip bir tarihçinin mukayesesi verilebilir. İkisine de kulak verildiğinde günümüze yakın araç ve kaynaklara sahip olan tarihçinin bilimsel ikna ediciliğinin daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Bu noktada belirleyici olan hususlar, kaynağın günümüze yakınlığı, çeşitliliği, güvenilirliği ve muhtevasıdır.

XII. yüzyıl Ortadoğu ve Anadolu üzerine yapılacak bir araştırmanın belirleyici temel unsuru, kaynak problemidir. Bilindiği üzere o yıllarda kaleme alınıp bugüne ulaşabilen eser oldukça azdır. Bunun sebebi ise bahsedilen coğrafyanın doğudan Moğol saldırısı, batıdan Haçlı seferleri gibi yıkıcı ve tahribatı yüzlerce yıl süren felaketleri yaşamış olmasıdır.

Yazı başlığını taşıyan eserin önemi, XII. yüzyıldan günümüze ulaşabilmiş olması ve Anadolu ile Ortadoğu tarihi ve coğrafyası için eşsiz bilgiler taşımasında yatmaktadır.

Kaleme aldığımız çalışma, ağırlıklı olarak İbnü'l-Ezrak'ın eserini inceleme konusu edinmiş iki araştırma-çeviri esere dayanmaktadır. Bunlardan ilki Mehmet Emin Bozarslan tarafından 1975 yılında "Mervani Kürtleri Tarihi" adıyla Türkçeye çevrilmiş eserdir. Arapça orijinal çalışmayı 1956 yılında Mısırlı bir bilim adamı olan Bedevî Abdullatif Avad "Meyyafarikin* ve Amid Tarihi" adıyla doktora çalışması olarak yapmış ve Bozarslan bu çalışmanın fotokopileri üzerinden 1975 yılında Mervaniler kısmını yazarın önsözü ile tercüme etmiştir.(İbnü'l-Ezrak, 1990)

Kahire baskısının önsözünde B. A. Avad'ın bu çalışmaya 1949 yılında karar vererek, eserin aslına British Museum'da ulaştığını, Cambridge Üniversitesine doktora

* Bugün Diyarbakır ili Silvan İlçesidir.

tezi olarak verdiğini, çalışmaya kendisini yönelten sebebin ise İbnü'l-Ezrak'ın İbn Hallikan, Sıbt İbnü'l Cevzî, Yakut, İbn Şeddad gibi önemli yazarlara ve bunların eserlerine kaynaklık etmesini düşünmek olduğunu, çalışmasını tamamladıktan sonra geniş hacimli bu eseri bir seferde basıma veremediğinden birinci bölümü “Mervani Kürt Devleti” başlığıyla sunduğunu ve diğerlerini de toplamda birkaç bölüm olarak yayınlamayı düşündüğünü, Mervanilere ait bu bölümün ise orijinal yazma kitabın 80 sayfasını kapsadığını anlatmaktadır.(İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 9-12)

İkinci Türkçe çeviriyi Ahmet Savran “Meyyafarikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)” olarak kaleme almıştır. Bu çalışma 1992 yılında Erzurum'da basılmıştır.(İbnü'l-Ezrak, 1992)

Savran, kendi kullandığı istinsah yazmanın Artuklular kısmında 4 ana başlık bulunduğunu ve bunlardan ilkinin Necmeddin İlgazi'nin idaresi ve Meyyafarikîn'e hakim olması, ikincisinin Hüsameddin(Temurtaş)'in idaresi, üçüncüsünün Artukluların soy kütüğü ve dördüncü başlığın el-Mâlik Necmeddin b. es-Said Hüsameddin Temurtaş'ın idaresi adlarını taşıdığını belirtir. Fakat Savran, çalışmasında bahsedilen başlıkların yanında bazı ek başlıkları kendisinin koyduğunu belirtmektedir. Savran'a göre temel eserin Artuklular kısmı sadece bu devleti anlatmamaktadır. Mezopotamya'yı gezen İbnü'l-Ezrak'ın buraya ait ayrıntıları hatta Mısır ve Mağrib'de bulunan yerlere ve olaylara da değindiğini, fakat genellikle Meyyafarikîn, Amid, Mardin, Hısn-ı Keyfa, Ahlat ve Harput gibi Artuklu idaresindeki şehirlerde siyasi, sosyal meselelere, ölümlere ve imar faaliyetlerine yer verdiğini de Savran'dan öğrenmekteyiz.(İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 7-8)

Yukarıda, orijinal eser temel alınarak hazırlanan iki çalışmanın yanında Ali Emirî Efendi'nin mevzubahis eserle olan serencamına değinmekte fayda vardır. Ali Emirî Efendi, Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi adlı 1918 tarihli eserinde Diyarbakır ili tarihini anlattığı bölümde Mervaniler konusunda ulaşamadığı bir eserden bahsetmektedir. Buna göre 1313/1895-1896 yılında Ali Emirî Erzurum'da Defterdarlık görevinde bulunduğu sırada bu ilin meclis idare üyelerinden Alemdarzade Derviş Efendi, Haydaranlı Hüseyin Paşa'da o bölgeye ait bir eser bulunduğunu haber verir. Bunun üzerine Derviş Efendi aracılığıyla mevzubahis eseri incelemek ve kopya etmek talebinde bulunan Emirî Efendi, Hüseyin Paşa'nın kendisine ziyarete geldiğini, eserin Erzurum çevresine ait olmayıp Diyarbakır ve Meyyafarikîn'e ait olduğunu ve ecdadının buraya göç ettiği sırada eseri de beraberlerinde getirdiklerini, eserin şu an hocası Molla Resul'un yanında olduğunu, bu zatın da bir iki ay sonra İran'dan döneceğini ve sonrasında eserin kendisine verilebileceğini söylediğini belirtir. Ali Emirî Efendi, mezkur eserin İbnü'l-Ezrak'ın “Tarihü'l Meyyafarikîn ve Âmid” olduğu görüşündedir. Fakat bu sıralarda Yanya ve İşkodra'ya maliye müfettişi olarak gönderilen Ali Emirî, eseri göremez. Kopyalama işini Derviş Efendi'den rica etse de maksadı hâsıl olmaz ve bir cevap da alamaz. O sıralar dayısı Abdi Efendi'nin Kızıldere'de Ruusat Müdürü olarak vazife başındayken kendisinden eserin istinsahını rica ettiğini belirten Emirî, dayısının gönderdiği mektuplara Hüseyin Paşa'dan cevap gelmediğini, bundan sonraki yıllarda Diyarbakır ve Bitlis valileri nezdinde bulunduğu teşebbüslerin de akim kaldığını belirterek 25 yıllık bir arzu ve takibin sonuçsuz kaldığını belirtir.(Emirî, 2005, s. 57-58)

Önceki paragraflarda bahsedilen çalışmalar ve yazarlardan farklı olarak İbnü'l-Ezrak ve eseri ile ilgili bir makale kaleme alan Ali Sevim'e ve çalışmasına da değinmek gerekmektedir. VI. Türk Tarih Kongresi'ne 1961 yılında bir tebliğ olarak sunulan bu çalışma, Bedevi Abdullatif Avad'ın 1959 Kahire baskısı üzerine oturtulmuştur. Tebliğin adı "Tarihu Meyyâfârikîn ve Amîd'in Mervanlılar Bölümünün Yayını Münasebetiyle"dir.(Sevim, 2005)

Son olarak İbnü'l-Ezrak ve eserini özet şeklinde kaynakları arasında tanıtan Şevket Beysanoğlu'nun "Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi" adlı iki ciltlik çalışmasını belirtmek yerinde olacaktır.(Beysanoğlu, 2003) Adı geçen çalışma 1961 yılında hazırlanmış ve basılmış, sonraları ise belirli periyotlarla Büyükşehir Belediyesi Yayınları arasında yayımlanmıştır. Ancak Beysanoğlu, İbnü'l-Ezrak ve eserini tanıtmak için kaynak olarak yukarıda bahsi geçen Avad, Bozarlan, Sevim ve Savran'ı kullanmıştır.

İbnü'l-Ezrak'ın Hayatı

Tam adı "Ahmed b. Yusuf b. Ali b. Ezrak" olup daha çok, "İbnü'l-Ezrak el-Farikî" olarak tanınmıştır. 510/1117 yılının Şevval ayında Meyyafarikîn'de doğan İbnü'l-Ezrak, soylu ve tanınmış bir ailenin çocuğudur. Avad, onun çocukluğuna dair bilginin eserinde mevcut olmadığını belirtir. Gençliğinde muhtemelen hükümet işlerinde görev aldığını belirterek İbn Hallikan, İbn Şakir el-Kütübî, Yakut ve diğer tabakat ve teracim yazarlarının eserlerinde ondan bahsetmemiş olmalarını şaşırtıcı bir durum olarak değerlendirir. Avad'a göre İbnü'l-Ezrak devrinin tanınmış büyük bir tarihçisidir ve hususiyetle kendisinden bahsedilmemiş olması dikkate şayandır.(İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 49)

Hayatı hakkında bilinenler kendi eserinden alınmadır ve bu bilgiler eserinde dağınık halde yer almaktadır. Daha önce belirtildiği üzere çocukluğuna ait bilgilerin yer almadığı eserinde gençliği ve kültür düzeyi ile ilgili bilgiler mevcuttur. Yolculuklarından Fars, Irak, el-Cezire, Ermeniyeye, Şam gibi ülkeleri gezip gördüğünü, buradaki milletlerin birçok gelenek, görenek ve düzenlerini inceleyip öğrendiği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Ezrak'ın ve ailesinin toplum içinde yüksek mevkilerde olduğu anlaşılmaktadır. Dedesi Ebu'l-Hasan Reis Ali b. Ezrak, Muhammed b. Cehir'in² vezirliği sırasında nazırlık makamına yükselmiş, Fahrüdevle Muhammed b. Cehir ve oğlu Zaimüdevle Ebu'l-Kasım, 478/1086 yılı Cemaziyelevvel ayında Amid'i, Meyyafarikîn'i ve bütün Diyarbakır'ı fethettiği zaman -Mervani Devleti'nin son yıllarında- Ebu'l-Hasan, Hasankeyf'te nazırlık yapmıştır. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 50-51;

² Bu vezir bir süre Selçuklulara da vezirlik yapmıştır. Mervani Devleti'nde Ahmed b. Mervan, onun oğlu Nasr b. Ahmed, kardeşi Said b. Ahmed ve yerine geçen yeğeni Mansur b. Nasr dönemlerinde uzun yıllar vezirlik yapmıştır. Selçuklularla anlaşarak vezirlik yaptığı devletin hükümdarı Mansur'a başkaldırmış ve girdiği mücadelede Mervani Devleti'nin sonunu getirmiştir. (Şerefname, 1990, s. 30-31; Zeki Beg, 2002, s. 341-342) Varlı, bu vezirin devletin idaresini ele geçirmek için sahtekarlığa meylettiğini belirtir. İbn-i Cehir'in 1085 yılında Emir Mansur ile girdiği savaşta galip gelerek Emir Mansur'u Cizre'de tutsak ve hapsedtiğini, zindanda hastalanan Emir Mansur'un 1095 yılında öldüğünü, böylece Mervani Devleti'nin 1095 yılında yıkıldığını kaydeder. (Varlı, 1997, s. 179)

Beysanoğlu, 2003, s. XV) Bunlardan başka Savran, bu tarihten sonra Ebu'l-Hasan'ın Erzen valiliğine atandığını kaydeder. Hatta Diyarbekir bölgesinin idarecisi olan İbn Cüheyr (Cehir)'in bu görevden alınarak yerine atanan Ebu Ali el-Belhi'nin değiştirilmesi için Meyyafarikîn halkı tarafından Sultana gönderilen heyette Ebu'l-Hasan'ın da bulunduğunu belirtir. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 10)

İbnü'l-Ezrak, büyüyünce Bağdad'a giderek orada Kur'an, fıkıh, feraiz, dilbilgisi, hadis ve tefsir okumuştur. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 51) Kur'an derslerini eş-Şeyh Ebu Muhammed b. Bint eş-Şeyh ve eş-Şeyh Abdülvehhab el-Haffaf'tan, hadis derslerini el-Bimaristan kadısı Ebu Bekr, İbn el-Semerkindî ve Abdülvehhab el-Enmaî'den, fıkıh derslerini eş-Şeyh Abdulkadir b. en-Neravî, Kadiu'l-Kudat el-Damganî ve Yusuf b. ed-Dımaşkî'nin çocuklarından, feraiz derslerini eş-Şeyh Ebu'l-Muzaffer b. eş-Şehrizerî ve el-Attar'dan almıştır. (Sevim, 2005, s. 475)

Öyle anlaşılmaktadır ki İbnü'l-Ezrak tarih ilmini çok sevmektedir ve o, bu konuda yazmayı benimsemiştir. Tarih ilmini öğrenmeye gayret eden yazar, İbni Ebi Tahir Tayfur'un Bağdad Tarihi'ni, Muhammed b. es-Sımsatî'nin Musul Tarihi'ni, Sûlî'nin Evrak'mı, İsfehani'nin el-Eğanî'sini, Sâbî'nin Tarih'ini, Dineverî'nin el-Ahbar'ul-Tıval'mı, İbni Kuteybe'nin Kitab'ül-Maarif'ini ve tarih ile ilgisi bulunan coğrafya, dilbilgisi, edebiyat gibi alanlara ait birçok eseri okumuştur. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 52)

Savran, İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgilere dayanarak onun 19 yaşındayken 529/1134 yılında çalışmak gayesiyle Meyyafarikîn'den Mardin'e gittiğini ve Temurtaş b. Necmeddin İlgazi'nin idaresinde ilk defa olarak kamu hizmetinde çalıştığını belirtir. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 10-11)

Yine İbnü'l-Ezrak'ın eserinden anlaşıldığına göre 531/1136'da Mardin'den sonra ilk yolculuğunu el-Cezire ve Nusaybin'e yapmıştır. Nusaybin'de Atabey Zengi'yi görmüş ve birkaç gün kaldıktan sonra Meyyafarikîn'e geri dönmüştür. 533/1138'de Amid'de bulunan İbnü'l-Ezrak aynı yılın sonunda ilk defa Bağdat'a doğru yola çıkmış ve burada 6 ay kalmıştır. Burada kaldığı süre içinde tanık olduğu olayları kaydetmiş ve yukarıda Avad'ın belirttiği ilim dallarında tahsil görmüştür. Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında bütün türbeleri ve ayrıca Medain'de Selman el-Farisî'nin kabrini ziyaret etmiştir. Bağdat'ta bulunduğu sırada buraya gelişinden 4 yıl önce yaşanan Abbasi Halifesi el-Müsterşid'in Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı ayaklanma hadisesinin iç yüzünü araştırmıştır. Halifenin meclisinde bulunan ve bu savaşa bizzat iştirak eden es-Said Müeyyiduddin Ebu Abdulhah Muhammed İbnu'l-Anbari ile görüşmüş ve ondan halifenin ayaklanmasının sebebine dair ayrıntılı bilgiler almıştır. Bu suretle eseri, hem kendi şahitliklerine hem de görgü tanıklarının anlatımına dayanarak ayrı bir önem kazanmıştır. 535/1140 yılında tekrar Meyyafarikîn'e dönmüştür. Sonraki 2 yılda 536-537/1141-1142, Amid ve Musul'da bulunduktan sonra Hüsameddin Temurtaş'ın kardeşi Şemsüddeve'nin ölümü üzerine 538/1143'de Meyyafarikîn'in idaresini aldığı anda Mardin'de bulunmuş ve 542/1147 yılında para basacak olan Temurtaş adına Maden'e bakır almaya gitmiştir. 543/1148 yılında Meyyafarikîn dışındaki vakıfların müfettişlik görevini elinde bulunduran İbnü'l-Ezrak, 544/1149 yılında Temurtaş adına Musul'da demir satmaya başlamış, aynı yılın sonunda Temurtaş'ın Dârâ kuşatmasında hazır bulunmuştur. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 11-12; Beysanoğlu, 2003, s. XV)

546/1151 yılına kadar Musul'da kalan İbnü'l-Ezrak Ahlat yolundan Mardin'e dönmüş ve aynı yıl tekrar Bağdat'a gitmiştir. Bu sırada kışı geçirmek için Bağdat'a gelen Irak Selçuklu Sultanı Mesud'u görmüştür. 548/1154 yılında Tiflis seyahatine çıkmış ve uzun süre Gürcü ve Abhazlar'ın kralı Dimitri'nin sarayında kalmıştır. Kralın Allan ve Derbend yolu ile Abhaz'a kadar uzanan yetmiş günlük gezisine katılmıştır. Eserinde, Kral Dimitri'nin Tiflis'te yerleşik Müslümanlar yararına verdiği emirleri, onlara olan iyiliklerini ve kentin Müslüman kesiminde domuz kesilip satılmasını yasaklamış olmasını, Müslümanların kendi adlarına para basmalarına, sultan ve halife adına hutbe okutmalarına izin verdiğini ve bu özellikleriyle buradaki Müslümanların Bağdat'ta bile göremeyecekleri bir saygı ve kabullenme gördüklerini belirtmektedir. Ayrıca kralın bir Cuma günü namaz sonrası camiye geldiğini ve cami hayrına 200 dinar verdiğini de kaydeder. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 13-14)

İbnü'l-Ezrak 'ın uzun Gürcistan ziyareti 549/1154 yılında sona ermiştir. Doğu Anadolu üzerinden Ahlat'a doğru yola koyulmuş, Sivas'a gelmiş buranın emiri Nizameddin Yağıbasan b. Danişmend ile görüşmüş ve aynı yılın Cemaziyelevvel ayında Ahlat'a ulaşmış, buradan Erciş, Berkiri*, Nişabur, Katvar, Hoy, Merend, Tebriz ve Zencan yollarından Rey'e gitmiş, bu ziyaretini kısa tutarak aynı yoldan Meyyafarikîn'e dönmüştür. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 15-16)

558/1162 yılında Sultan Arslanşah, Nasruddin Sökmen II., Şemseddin İldeniz ve Erzen Beyi Fahreddin'in birleşik ordularının Gürcüleri yenmeleri üzerine İbnü'l-Ezrak'ı tekrar Ahlat'ta görmekteyiz. 4 yıl sonra 562/1167'de Meyyafarikîn'deki vakıfların müfettişliğine atanmış, bir yıl sonra 563/1168 yılında Urfa, Menbic, Haleb, Hama, Hıms yoluyla Dımaşk'a gitmiş, Kadı'l-Kudat (Başkadı) ile görüşmüş ve Şam'daki vakıfların nazırlığına atanmıştır. 22 Şevval 565/ 5 Temmuz 1170 Pazar günü kuşluk vaktinde meydana gelen büyük bir depreme şahit olmuş ve bunu eserinde ayrıntılı olarak anlatmıştır. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 16)

İbnü'l-Ezrak, Şam'da 20 Rebiülahir 566/ 31 Aralık 1170 tarihinde Mısır'a hareket eden bir kervana rastlamıştır. Bu kervan için, "dünyada bir benzerinin toplanması mümkün değildir" diyerek içinde 70.000 devenin bulunduğunu, yolcularının ise Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi Şemsüddeve Turanşah'ın kızı, çocukları, akrabaları, adamları, bunların eşleri ve Şam halkından büyük bir kalabalıktan oluştuğunu belirtmiştir. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 17)

568/1172'de üçüncü defa Bağdat'ta bulunan İbnü'l-Ezrak, 571/1175 yılında birleşik Müslüman Türk kuvvetlerinin Gürcülere karşı kazandığı ikinci zafer üzerine tekrar Ahlat'a gelmiştir. Bu ziyaret, eserinde zikrettiği son seyahattir. Savran, 577/1181'de İbnü'l-Ezrak'ın hala hayatta olduğunu iddia eder. Fakat ölüm tarihinin bilinmediğini kaydeder. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 17)

Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi

Avad, İbnü'l-Ezrak'ın eserinin aslı olduğuna inandığı büyük bir yazma ile beraber diğer bir yazmanın yani toplamda iki yazma eserin Biritish Museum'da

* Bugün Van iline bağlı Muradiye ilçesidir.

olduğunu kaydeder. Ayrıca yazarı bilinmeyen fakat içeriğinin çoğunun “Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi”nden alındığı belli olan başka bir eserin –yukarıda değinilen iki yazmadan farklı olarak- Budlin Kütüphanesi’nde olduğunu belirttikten sonra orijinal eserin Biritish Museum’daki büyük yazma olduğuna dair iddiasını ve argümanlarını önsözde ortaya koyar. (İbnü’l-Ezrak, 1990, s. 14-15)

İbnü’l-Ezrak’ın eserini nerede ve ne zaman kaleme aldığı sorusuna B. A. Avad “İbn’ül-Ezrak eserinde buna değinmemiştir.” şeklinde cevap vermektedir. Avad, kullandığı istinsahın kimin tarafından yazıldığını da bilmediğini kaydetmektedir. Ancak İbnü’l-Ezrak’ın eserini hayatının ilk yıllarında yazmış olabileceğini belirtir. Kopyanın ise yazarın ölümünden sonra 7./13. yüzyılda Arapça’yı iyi bilmeyen fakat yazısı güzel olan bir Türk’ün kaleme aldığı kanaatini taşımaktadır. Eserin iki kopyasının bulunduğunu, bunlardan büyük olan yazma nüshanın 418 sayfa, küçük olan ya da ilk yazılmış nüshanın ise 280 sayfa olduğunu belirtir. (İbnü’l-Ezrak, 1990, s. 22)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Savran, Biritish Museum’daki muhtasar yazmanın adeta bir günlük niteliğinde 560/1164-65 yılında kaleme alındığını, mufassal nüshanın ise en az 12 yıl sonra bunun genişletilmiş bir hali olarak telif edildiğini belirterek orijinal nüsha tartışmasında Avad ile taban tabana zıt bir iddiayı ortaya koymaktadır. Savran’a göre geniş yazma İbnü’l-Ezrak tarafından üç cilt olarak hazırlanmıştır fakat kendisi dünya kütüphanelerinde birinci ve ikinci cilde rastlayamadığını belirtmektedir. Eser dönem itibariyle diğer Müslüman tarihçilerde olduğu gibi yaratılıştan başlayarak İbnü’l-Ezrak’ın kendi yaşadığı çağa kadar gelmekte ve bölge olarak Doğu-Güneydoğu Anadolu ile Mezopotamya tarihini içermektedir. İbnü’l-Ezrak geniş yazmayı (mufassal) 572/1176 yılında telif etmiştir. Hayatı itibariyle 50 yaşındayken muhtasar yazmayı, 62 yaşındayken ise mufassal yazmayı kaleme almıştır. (İbnü’l-Ezrak, 1992, s. 1-3)

Savran’a göre İbnü’l-Ezrak’ın “Tarih-i Meyyâfârikîn ve Âmid” dışında eserinin bulunduğu bilinmemektedir. Yine Savran’a göre bugün mevcut olan yazmalar, onun eserinin son cüzünü teşkil etmektedir. (İbnü’l-Ezrak, 1992, s. 18)

Beysanoğlu, İbnü’l-Ezrak ve eseri hakkında ilk ayrıntılı bilgileri İngiliz oryantalist H. F. Amedroz’un 1902 yılında³ yayımladığını belirtir. (Beysanoğlu, 2003, s. XV)

Yazmaların istinsah tarihinin bilinmediğini belirten Savran, eldeki kopyanın tahminen 656/1258 yılında kaleme alındığını düşünmektedir. Geniş yazmanın 209 varak olduğunu, fakat bu nüshanın ilk sekiz ve son bir sayfası olmak üzere 9 sayfasının kaybolmuş olduğunu kaydeder. Muhtasar yazmanın ise yeni numaralandırmayla 138 sayfa olduğunu belirtir. Bu eseri istinsah edenin bir Türk olduğu görüşünde-Avad da aynı görüştedir.- olan Savran, bu müstensihin İbnü’l-Ezrak’ın muhtasar eseri 560/1164-65 yılında kaleme aldığını kaydettiğini belirtir. (İbnü’l-Ezrak, 1992, s. 4-7)

Avad, İbnü’l-Ezrak’ın bu kitabı, Meyyafarikîn’in kendi zamanına kadar olan tarihini vermek için yazdığını kaydeder. Kitabın adından sadece Meyyafarikîn şehrine ait olduğu intibai uyansa da aslında eserin eski yüzyılların ve özellikle yazarın yaşadığı 6./12. yüzyılın kültürünü ve siyasal durumunu da geniş bir şekilde yansıttığını belirtir.

³ Amedroz, Three Arabic MSS of the history of the city of Meyyâfâriqîn (Meyyafarikin şehri tarihi hakkında üç yazma), Journal of the Royal Asiatic Society, 1902, sf. 784-812. (Beysanoğlu, 2003, s. XV)

Bu haliyle halifelerin, emirlerin, vezirlerin, sultanların ve bilginlerin tutum ve davranışlarını, ulusların ve şahısların siyasal durumlarını da ele aldığını, ayrıca bazı mezhep çatışmalarından, coğrafi sorunlardan ve birçok ülkenin özelliklerinden bahsettiğini kaydeder. Ayrıca halifelikten ve onun Haşimi ailesinin hakkı olduğundan, Yezid b. Muaviye'nin veliahtlığı gibi önemli tarihsel sorunlardan ve bazı ülkelerin mali ve iktisadi durumlarından bahseder. Bunun yanında ziyaret ettiği ülke, bölge ve uluslardan, o günkü durumlarından geleneklerinden ve kültürlerinden söz eder. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 18-19)

İbnü'l-Ezrak, eserinde Emevi Devleti'ne, halifelerine, o sırada yaşanan iç sorunlara ve Emeviler'in komşuları ile olan ilişkilerine değinmiş ve daha sonra Abbasilerden de bahsetmiştir. Doğrudan kendi görüş ve şahitliklerine ya da kendine iletilen haberlere geniş olarak yer verir. Abbasi halifelerini, vezirlerini, devlet yönetiminde yüksek makam işgal etmiş kişileri anlattığı gibi, Şam, Irak, el-Cezire, Ermeniyeye ve İran gibi komşu bölgelerde kurulmuş olan Selçuklular, Mervaniler, Atabeylikler ile Artukoğulları gibi devletler ve beyliklerden ve bunların birbirleriyle ve İslam halifeliğiyle ayrıca Bizans, Fatımî, Endülüs ve Kuzey Afrika gibi komşu devletlerle olan barışçıl ya da düşmanca ilişkilerinden de söz etmektedir. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 19)

Meyyafarikîn şehrini anlatırken İslamiyet'ten önce Farslar ve Romalılar dönemi tarihini, bu şehri yöneten kralları, komutanları, Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganm tarafından fethini, fethin zorla mı, yoksa barış yoluyla mı gerçekleştiğini anlatmıştır. Ayrıca Emeviler, Abbasiler ve öteki devletler zamanında Meyyafarikîn'i yönetmiş olan vali ve hükümdarları, bunların kendi döneminde yaptıkları faaliyetleri, uyguladıkları ilke ve kanunları zikretmiştir. Bunlardan başka Meyyafarikîn'de yapılmış camii, medrese, meydan gibi büyük bina ve bayındırlık işlerine, burada vefat etmiş olan hükümdar, bilgin ve eşrafa da yer vermiştir. Bu sayılanların eserine büyük bir kıymet kattığı yazarmış, verdiği bu bilgiler karanlıkta kalmış bir çağ için siyasal durum, bilim hayatı ve sosyal hayat açısından baha biçilemez değerdedir. Belirtilmelidir ki yazar, İslam toplumunun içinde yüksek bir mevki işgal etmiştir. Bu durum eseri ayrıca önemli kılmaktadır. Çünkü kendisi farklı devlet ve hükümetlerde birçok makamda bulunduktan sonra nihayet Evkaf vezirliği görevine ulaşmıştır. Nitekim bu vazife daha önce dedesi Ebu'l-Hasan Ali b. Ezrak tarafından da ifa edilmişti. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 20)

Bedevi Abdullatif Avad, İbnü'l-Ezrak'ın bu eseri bir bey, vezir, halife veya sultana beğenilmek arzusu ve gayesiyle yazmadığını ifade eder. Ona göre İbnü'l-Ezrak bu eseri sırf tarihi sevdiği için yazmıştır. Onu bu işe memleketi olan Meyyafarikîn'e karşı duyduğu sevgi itmiştir. Bedevi A. Avad bu iddiasını İbnü'l-Ezrak'ın büyük yazmada yer alan cümlelerine dayandırmaktadır. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 28) Bu ayrımın eseri daha az taraflı ve çağdaşı eserlere göre nispeten objektif bir konuma oturttuğu düşünülebilir.

Meyyafarikîn ve Âmid Tarihi'ni besleyen kaynaklarda ilk sırayı Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in hadislerinin aldığı görülmektedir. İkinci olarak Dineverî, İbni Kuteybe, Muhammed b. Ali el-Sımsatî, Tayfur b. Ebi Tahir, Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, İbni Hurdazbih, Sûli, Sâbi, Belazuri, Vahidî, Salebî gibi tarihçi, müfessir ve coğrafyacılar yer almaktadır. Üçüncü ve en önemli kaynak ise yazarın bol bol yapmış

olduğu gezilerden elde ettiği bilgiler ve bu esnada yaptığı gözlemlerdir.(İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 28-30)

Yazarın başvurduğu kaynakların en mühimlerini şöyle sıralayabiliriz;

1. Futüh'ul-Buldan: Belazurî⁴'nin meşhur eseridir.
2. et-Teş'is: Süryaniceden Arapça'ya tercüme edilmiş bu eser Meyyafarik'in şehrindeki Hükümdarlık Manastırı'nda bulunmuştur. İbnü'l-Ezrak bir Hristiyan'a bu eseri okutup Arapça'ya tercüme ettirmiştir.
3. el-Maarif: İbni Kuteybe⁵'nin eseridir.
4. Bağdad Tarihi: Tayfur b. Ebi Tahir'in eseridir.
5. Musul Tarihi: Muhammed b. Ali es-Sımsatî'nin eseridir.
6. el-Ahbar'ut-Tıval: Dineverî⁶'nin eseridir.
7. el-Vahidî Tefsiri
8. Sa'lebi Tefsiri
9. Sâbi' Tarihi ve Sûli'nin Evrak adlı kitabı
10. el-Eğanî: Ebu'l-Ferec el-İsfehanî'nin eseridir. (İbnü'l-Ezrak 1990, s. 32-37; Sevim, 2005, s. 472)
11. İbn Şecerî Tarihi
12. Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memâlik: İbni Hurdazbih(Ubeydullah b. Abdullah)'in bu eserini müellif çeşitli yer ve kent isimleri için kullanmıştır.(İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 22)

Avad, İbnü'l-Ezrak'ın aşağıda sıralanan yazarlar ve eserler için kaynak olarak kullanıldığını çok açık bir şekilde anlaşıldığını belirtmektedir. Bunlar şöyle sıralanmaktadır:

1. İbnü'l-Esir⁷, el-Kamil fit-Tarih
2. İbni Hallikan⁸, Vefayat'ül-A'yan

⁴ Belazurî, ö. 284/892: Ahmed bin Yahya b. Câbir, Fars asıllı Abbasi dönemi seçkin tarihçisidir. Hicri 1. yüzyılda yapılan fetihleri kapsayan "Futuhu'l-Buldân" ve "Ensabu'l-Eşraf" adlı eserleri meşhurdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, İslam Tarihi –ilk Dönem-, Ankara, 1999, s. 96.

⁵ İbn Kuteybe, 198-267/813-889: Hadis, tefsir, dil ve edebiyat ilimlerinde kendini kabul ettirmiş seçkin bir alim olan İbn Kuteybe "Kitabu'l-Maarif'in yazarıdır. (Hizmetli, 1999, s. 95) Sırma, "el-İmâme ves-Siyase" adlı eserinin bazı kısımlarının kendisine ait olmadığını belirtir. Sırma, ayrıca "Uyunu'l-Ahbâr" adlı bir eserinin de mevcut olduğunu bildirir. (Sırma, 2005, s. 157.)

⁶ Dineverî, ö. 282/895: Hicri 3. yüzyılın ünlü tarihçilerindendir. Irak'ın Dinever kasabasında doğdu. "Kitabu'l-Ahbari't-Tıvâl" adlı meşhur eseri yazdı. İran tarihiyle ilgili olayları milli bir tarafgirlikle ele alması eleştirilmiştir. Kerbala gibi Şiilikle ilgili olayları dramatik bir dille nakleder. (Hizmetli, 1999, s. 96.)

⁷ İbnü'l-Esir, ö. 630/1233: Hicri 6. yüzyıl tarihçisidir. Hicri 555 yılında Musul yakınındaki İbn Ömer Cezire'sinde doğmuştur. Ebu'l Kerim'in Mecidüddin, İzzüddin ve Ziyaüddin adlarındaki üç bilgin oğlundan biridir. Doğunun en seçkin bilginlerinden olan ve doğdukları kasabanın adını her tarafa duyuran bu üç kardeş tarihte "İbnu'l-Esirler" diye ün yapmışlardır. Mecidüddin hadis, Ziyaüddin şiir ve inşa, İzzüddin ise tarih alanında meşhur olmuştur. İzzüddin (İbnü'l-Esir)'in en meşhur eseri ise bir dünya ve İslam tarihi olan ve 7./13. yüzyıla uzanan Tarih'ül-Kâmil'idir. (Hizmetli, 1999, s. 103-104.) İbnü'l-Esir, bu eserde genellikle Taberi'yi kullanmıştır. (Sırma, 2005, s. 154.)

⁸ İbn Hallikan: 608-681/1211-1282: Erbil'de doğdu. Bilgin bir aileye mensuptu. Babası Muzafferiyeye Medresesinin müderrislerindendi. Tam adı Şemsüddin Ebu'l-Abbas Ahmed bin İbrahim bin Ebu Bekir olan İbn Hallikan, Ümmü'l-Müeyyid en-Nisaburî adındaki bilgin kadından icazet aldı. 14 yaşında Buhari'yi bitirmeyi başaran müverrih tahsili ve uzun seyahatlerinden sonra Şam kadılığı yaptı. İslam dünyasında yetişen ünlü bilginleri anlattığı eseri "Vefayatu'l-Ayan" adlı eseriyle ün saldı. Eserde hicri 1. yüzyıldan kendi zamanına kadar yetişen bilginleri anlatan eseri Wustenfild tarafından Göeting'de basılmıştır. (Hizmetli, 1999, s. 104.) İslam ansiklopedisi şeklinde kaleme alınan eserde bilginler harf

3. Yakut'ul-Hamevî⁹, Mu'cem'ül-Büldan ve Mu'cem'ül-Udeba
4. Sibt İbnü'l-Cevzî¹⁰, Mir'at'üz-Zeman
5. Aynî, Tarih'ül-Aynî
6. İbni Şeddad¹¹, el-A'lak'ul-Hatire fi Zikri Umerai's-Şam ve'l-Cezire (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 40)
7. İbni Tagriberdî, en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûk Mısır va'l Kahire. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 24-25)

Ali Sevim, İbnü'l-Ezrak'ı kaynak olarak kullanan eserleri iki gruba ayırmaktadır. İlk grupta İbnü'l-Ezrak'ın adını zikrederek eserinden faydalananlar yer alır. Bunlar, İbn Hallikan, Sibt İbnü'l-Cevzi ve İbn Şeddad'dır. İkinci grupta ise İbnü'l-Ezrak'ın adını zikretmeden eserinden faydalananlar yer alır. Bunlar da İbnü'l-Esir, Yakutî ve Aynî olarak belirtilmiştir.(Sevim, 2005, s. 473-474)

İbnü'l-Ezrak'ın adını zikretmeden eserini kullanan tarihçiler başlı başına bir araştırma konusu olabilir. Bu bağlamda araştırmamız sırasında Bitlis Emiri Şerefhan Bey'in Osmanlı Hükümdarı III. Mehmet'e sunmak üzere kaleme aldığı "Şerefname" adlı Kürt tarihine dair kitabının Zirkan Beyleri ile ilgili kısmında İbnü'l-Ezrak'ı kaynak olarak kullandığına dair bilgilerle karşılaştık.(Cengiz, 2009) Cengiz, Şerefhan'ın, İbnü'l-Ezrak'ın yaşadığı yıllarda kendi dönemi ile ilgili verdiği bilgileri aynı şekilde kullandığını iddia eder.¹²

Sonuç:

Yazıldığı dönemin adetleri üzere bir bey, sultan ya da hükümdara sunulma amacı güdülmemiş olan Meyyafarikîn ve Âmid Tarihi, bu özelliği ile müstesna bir yer tutmaktadır. Kuşkusuz böyle bir özellik eserin nispeten tarafsız ve objektif olarak değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır.

sırasına göre verilmiştir. En güzel baskısının 8 cilt olarak Beyrut'ta yapıldığı kaydedilmektedir. (Sırma, 1999, s. 155.)

⁹ Yakutu'l-Hamevî, ö. 1229: Bağdat ve Maveraünnehir'de kitap ticaretiyle uğraşmış sonraları Batı'ya gelerek Hama Eyyubilerinin hizmetinde çalışmıştır. Aslen Anadolu Türkmenlerinden olduğu ve bu sebeple kendisine er-Rumî lakabının verildiğini belirten Ramazan Şeşen, biyografi alanında "İrşadu'l-Erib", Coğrafya sahasında "Mu'cemu'l-Buldan" adlarında iki önemli eser yazdığını kaydeder. Bu iki eser de günümüze ulaşmıştır. (Şeşen, 1992, s. 422.)

¹⁰ Sibt bin el-Cevzî, ö. 1256: Meşhur bilgin İbnü'l-Cevzî'nin torunudur. Aslen Bağdatlıdır fakat 1203 yılından sonra Şam'a yerleşip Eyyubîlerin hizmetine girmiştir. "Miratü'z-Zeman" adlı değerli İslam tarihi 1203-1250 yılları arası Eyyubîler dönemi için en önemli kaynaklardandır. (Şeşen, 1992, s. 423.)

¹¹ İzzeddin bin Şeddad, ö. 1285: Eyyubîler devrinde yetişen büyük tarihçilerindedir. Şam, el-Cezire ve Doğu Anadolu'da Artuklular devrindeki siyasi olaylardan, bayındırlık ve eğitim kurumlarından bahseden "el-A'laku'l-Hatira" adlı önemli bir eser yazmıştır. Bu değerli eserde Eyyubîler devri medreseler, hastaneler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, diğer mimari eserler ve vergilere dair kayıtlar başlıca kaynak olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Baybars'ın tarihine dair değerli bir eser daha yazmıştır. (Şeşen, 1992, s. 424.)

¹² Şerefname incelendiğinde İbnü'l-Ezrak'ın kaynak olarak kullanılabileceği yerin Zirkanlıların kökenine dair bölüm olabileceği görülür. Buna göre Şam Araplarından Şeyh Hasan yaşadığı memleketi terk ederek Mardin'e yerleşmek zorunda kalır. Adı geçen Şeyh sürekli mavi renkli elbise giydiği için- ya da gözlerinin renginden ötürü- Şeyh Ezrak(Mavi) olarak anılır olmuştur. Bu "Ezrak" sıfatındaki E harfi düşmüş ve zamanla Zirkî halini almıştır. (Şerefhan, 1990, s. 266)

Bu eser 7./12. yüzyılda genelde Ortadoğu'da kurulmuş olan devletler tarihi, özelde Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi tarihi için büyük bir kıymete sahiptir. Bu yönüyle araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

1949 yılında B. A. Avad'ın ilgi duyması ile akademik bir çalışmanın sonucunda tekrar gündeme gelen ve karanlık sayılabilecek bir dönemi aydınlatacağı düşünülen eserin "Mervani Kürtleri" kısmı M. Emin Bozarlan, "Artuklular" kısmı Ahmet Savran ve "Şeddadiler" kısmı V. Minorsky¹³ tarafından parça parça olarak yayınlanmıştır. Umarız ki bölge ile ilgili çok önemli bilgileri havi bu eser önümüzdeki süreçte bir bütün olarak Türkçe ve diğer bölge dillerine tercüme edilebilir.

Kaynakça:

- Beysanoğlu, Ş. (2003). Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Cengiz, S. (2009), "Zeriki Aşireti". www.gencimranlilar.com/zeriki-asireti-t12251.html adresinden 26.12.2009 tarihinde erişildi.
- Emirî, A. (2005). Osmanlı Vilayât-i Şarkiyesi. Taş, K. Z. vd. (haz.). Ankara: İlahiyat Yay.
- Hizmetli, S. (1999). İslam Tarihi –İlk Dönem-. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- İbnü'l-Ezrak (1990). Mervani Kürtleri Tarihi, Bozarlan M. A. (haz.). Ankara: Koral Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak Ahmed Bin Yusuf Bin Ali (1992). Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı). Savran A. (çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Zekî Beg, M. Z. (2002). Diroka Kurd u Kurdistan. Diyarbakır: Avesta Yay.
- Sevim, A. (2005). Makaleler 3. Yalçın, S. – Özbek S. (haz.). Ankara: Berikan Yayınları.
- Sırma, İ. S. (2005). İslam ve Tarih. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Şerefhan (1990). Şerefname Kürt Tarihi. Bozarlan, M. A. (çev.). İstanbul: Hasat Yayınları.
- Şeşen, Ramazan (1992), "Eyyubîler". Doğuştan Günümüze İslam Tarihi. 6. cilt. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Varlı, E. M. M. (Hoko) Xanî (1997). Dîroka Dugelên Kurdan 600-1500. Derpeç 1. İstanbul: Weşanen Sipan.

¹³ V. Minorsky, Şeddadiler ile ilgili bölümü "Studies in Caucasian History of Mayyâfârqin" adıyla bir makale olarak yayınlamıştır. (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. XIII.)